

УДК 1(091); 165

А. О. Довгань,

кандидат філософських наук, доцент

(Тернопільський національний технічний університет ім. Івана Пулюя)

**Р. ДЕКАРТ І Л. ВИГОТСЬКИЙ
(ПРОДОВЖЕННЯ КАРТЕЗІАНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ЧИ ЇЇ ЗАПЕРЕЧЕННЯ)**

У статті розкривається ступінь впливу філософської системи Р. Декарта на формування поглядів Л. Виготського щодо розвитку свідомості людини в історичному процесі як прояву єдності індивідуального пізнання і загального розвитку культури суспільства. Здійснено додатковий аналіз обох систем з точки зору сьогодення та відповідної філософської позиції автора статті.

Розробляючи проблеми вікової психології Л. Виготський спирався на діалектико-матеріалістичне вчення марксистської філософії про розвиток мислення. У працях Л. Виготського ми зустрічаємо також його звертання до Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, Р. Декарта, А. Августина, Ф. Бекона, І. Канта, Ж. Ж. Руссо, Б. Спінози. Даний перелік мислителів свідчить, що Л. Виготський прагнув використати філософські принципи пізнання в якості методологічної підстави, аргументу розробки ним самим концепції співвідношення мислення та мови як спроби вирішення однієї із заплутаних і складних питань проблеми експериментальної психології. Безсумнівною заслугою Л. Виготського є його вчення про розвиток свідомості в історичному процесі як прояв єдності індивідуального пізнання і загального розвитку культури суспільства, вчення про слова і його значення, як одиницю мислення і мови суб'єкта пізнання. Однак, концептуальний підхід Л. Виготського як і кожна чи то філософська, чи то психологічна теорія свідомості, мислення, пізнання, є відкритим для полеміки, таким, який створює інтелектуальний фундамент подальшого розгортання в історичному часі вирішення тих пізнавальних завдань, які він засвідчував своїми експериментальними та теоретичними розробками. Дана проблемність міркувань Л. Виготського, зокрема, щодо мислення і мови характеризує теоретико-методологічний зміст власної позиції, яка базується на неоднозначності його ставлення до міркувань ряду мислителів епохи Нового часу стосовно природи мислення. У даній статті ми поставили перед собою мету виявити ступінь впливу філософської системи Р. Декарта на формування поглядів Л. Виготського, відмінності між цими мислителями в розумінні походження мислення людини, зв'язку мислення і мови. Підставою визначення такого об'єкта для аналізу є критично-суперечливе ставлення Л. Виготського до вчення Р. Декарта.

Звісно, об'єктивний порівняльний аналіз взаємовідношення наукових концепцій провести неможливо, базуючись тільки на уяві однієї із них про іншу, особливо коли вони розмежовані декількома століттями історичного часу. Тому робиться додатковий аналіз обох систем з точки зору сьогодення та відповідної філософської позиції автора статті.

Проблема мислення завжди була інтелектуальним містком, що з'єднував конкретні науки з філософією. Не є виключенням у такій поліфункціональній системі відношень і експериментальна та теоретична психологія, яку в даній статті представляє вченням про мислення і мову Л. Виготський, і який обрав концепт розуму Р. Декарта за методологічний аргумент критики концепцій вікового розвитку мислення і мови Піаже, Б. Штерна, Келлера, Уотсона, Н. Аха та інших зарубіжних психологів.

При безсумнівній різниці концепцій вікового розвитку мислення Р. Декарта і Л. Виготського неважко побачити між ними і відповідну подібність. Тому ми прагнемо виявити: чи не хотів Л. Виготський поставити інтелектуально-науковий бар'єр між передумовою – вченням Р. Декарта і власне своєю концепцією чи намагався засвідчити спільність деяких гносеологічних джерел своєї теорії мислення та мови із філософською концепцією розуму Р. Декарта.

У середньовіччі значення поняття віку людини мало додаткову ознаку індивідуальності. Воно використовувалось часто художниками реєструючою датою віку людини, з якої писався портрет. Також вік був додатковою числовою характеристикою людини разом із власним іменем, іменем сім'ї, назвою місця проживання. У XVI ст. в освічених колах суспільства, де повсякденна поведінка членів сім'ї свідчила про точне дотримання звичок, діти знали чітко свій вік. Але історики свідчать, що існуючі тоді правила хорошого тону не дозволяли їм прямо і точно відповідати на запитання про їх вік і стимулювали ухилятися від конкретної відповіді. Однак, значення поняття віку людини повинно було зростати, бо релігійні та цивільні реформатори вимагали його введення в різні документи.

У середньовічному сприйнятті світу поняття віку людини відносилось до системи фізичного опису і пояснення світу, зв'язку людини і світу. Поняття вікових етапів життя людини займало важливе місце в ненаукових концепціях буття світу – астрології, магії і були широко розповсюдженими в повсякденному вжитку. Тому вікові періоди життя є улюбленою темою середньовічної літератури, у творах яких пов'язувалась доля людини із долею планет. Для середньовічного індивіда періодичність етапів життя була необхідною циклічною спадкоємністю, передбаченою загальним порядком та

сукупністю речей. Етапи життя відповідали не тільки біологічним психофізіологічним стадіям життя людини, але і її соціальним функціям. У XVI ст. у Франції було запропоновано перевести обширну термінологію для визначення вікових періодів життя людини з латині на французьку мову. І вже у французькому вживанні таких термінів їх стало менше, отже і періодів життя людини стало три: дитинство, молодість, старість. Слід зазначити, що до XVIII ст. дитинство ототожнювали із юністю. Історія засвідчує зміну значення слова "дитина", але залишалась невизначеною межа між дитинством та юністю, а також тою віковою категорією, яка називається молодістю.

Р. Декарт розпочинає свою систему пізнання із спроби відповісти на питання, що є людина, в чому полягає її сутність як суб'єкта пізнання. Прагне розшукати відповідь на дане питання в пізнавальній діяльності людини, яку вважає сутнісною ознакою її буття. Процес пізнання розгадає як прояв суб'єктивної активності суб'єкта. Активність пізнаючого суб'єкта філософ-раціоналіст прагне розкрити через встановлення природи пізнавальних здатностей людини, із яких виокремлює розум в самостійний предмет власного наукового аналізу.

Для Р. Декарта безсумнівним є те, що соціокультурні умови прояву здатності людського розуму раціонально мислити також впливають на формування і розвиток ясних і чітких суджень. Соціально налаштовані думки людини опосередковані віковими чинниками розвитку пізнавальної здатності людини. Р. Декарт розрізняє відповідну періодизацію вікового розвитку людини і пов'язану з нею формуючу здатність пізнавати світ не тільки чуттєво, але і раціональним мисленням. На його думку в дитинстві розум людини прив'язаний до свого носія – тіла і нездатний сприймати речі чіткої та ясно. Для дитячого розуму інтелектуальне і тілесне ще тотожні, "відносячи до тіла на всі наявні в ньому поняття про інтелектуальні речі" [1: 232].

Р. Декарт прагнув розробити метод індивідуальної адаптації суб'єкта пізнання до наявного порядку об'єктивного світу. Тому і вважав, що саме розум, інтелект допоможе людині пристосуватись до соціального середовища. І пізнавальну діяльність вважав головною у процесі вікового розвитку людини. Звісно, Р. Декарт не міг досить детально, при відсутності відповідних експериментальних даних неіснуючої самостійно науки психології розкрити згадані ним два (дитинство і дорослість) вікові етапи, охарактеризувати особливості розвитку мислення і мови в ці періоди розвитку людини. Однак він вказав на якісну специфіку даних вікових періодів такого розвитку: притаманність дитячому сприйняттю такого змісту, який пізніше Л. Виготський називав "життєвським", при якому дитина мислить ще образами а не поняттями, і який свідчив ще про недостатньо сформований у дитини раціональний розум, і раціональна суб'єктивна рефлексія індивідом своєї самості, себе, природного і соціального середовища йому ще не притаманна. Мабуть саме про ці два періоди життя пізнаючого індивіда говорив пізніше Ж. Ж. Руссо як дворазове народження особистості: "один раз – щоб існувати, другий – щоб жити". У вітчизняній психології теорію детермінації соціальним середовищем розвитку вищої психічної функції індивіда розробляв Л. Виготський. І ця функція з самою початку свого формування проявлялась як соціальна. Різницю між наглядно-образним і логічним мисленням він вбачав у тому, що ці види мислення дають можливість пізнавати суттєві властивості речей у різних ситуаціях і тим самим знаходити правильне вирішення поставлених перед індивідом завдань. Одну із таких задач Р. Декарт брав до уваги, коли формував свій діалектичний метод пізнання як діалектичну взаємодію чуттєвого і раціонального, сумніву і впевненості, інтуїції і інтелекту, індукції і дедукції.

У своїй праці "Мислення і мова" Л. Виготський демонструє бездоказовість теорії асоціативного розуміння природи слова і його значення. У контексті критики положень спроб звести мислення до асоціацій звертає увагу на наукову неспроможність представників Вюрцбургської школи довести наявність особливих закономірностей плину думки. Вважає, що ця психологічна школа розмежувала мову і мислення, звільнила думку від кайданів всього образного, чуттєвого, відкинула асоціативний аспект змісту думки і перетворила її в чисто духовний акт. Цим самим, пише Л. Виготський, психологія знову повернулася до минулого науки, зупинилася на доннаукових, спіритуалістичних джерелах концепцій Августина і Р. Декарта, але пішла, на думку О. Кюльпе, далі Р. Декарта по шляху утвердження суб'єктивного ідеалізму у вченні про мислення.

Приписування Л. Виготським концепту розуму Р. Декарта елементів містицизму, спіритуалістичності пізнання, на нашу думку, частково обумовлене існуючою, по-перше, об'єктивною ситуацією в науці початку XVII ст., усвідомлення безпідставності схоластичної методології пізнання, визнанням вирішальної ролі цілеспрямованого дослідження /експерименту/ в ефективному дослідженні об'єктивних закономірностей і, одночасно з цим пануванням релігійної християнської ідеології та доктрини церкви як домінуючого соціального інституту, під впливом якого знаходилась наука і філософія; по-друге, сприйняттям сучасною психологічною наукою першої половини XX ст. в особі Л. Виготського вчення Р. Декарта про інтелектуальну інтуїцію (У "Міркуваннях про метод" воно складає правило його метода) як визнання філософом-раціоналістом в інтуїції надприродних властивостей Бога. Інтуїція як засіб народження істини способом

божественного осяяння дослідника трактувалась А. Августиним. Інтуїція від античності до наших днів представляє собою один із найбільш невивчених аспектів пізнавальної діяльності людини. Складність вивчення обумовлена нероздільністю чуттєвого та раціонального компонентів пізнавальної дії, яка приводить до великих наукових великих відкриттів. До Р. Декарта і в сучасній йому філософії акцент на розумінні природи інтуїції переносився поперемінно то на аналітичний, то на чуттєвий компонент. Р. Декарт прагнув перебороти дуалізм розуміння ролі інтуїції в пізнанні спробою показати єдність розуму і тіла при домінуючій ролі інтелекту. У контексті аналізу пізнавальних можливостей кожної із цих двох субстанцій сутностей прийшов до цілком закономірного висновку про перевагу розуму над чуттєвим сприйняттям у пізнанні. Розум у Р. Декарта пізнає істини здійсненням двох своїх дій: інтуїції та дедукції, що приводять до пізнання речей без всякого обману. "Людя не открыто никаких других путей к достоверному познанию истины, кроме очевидной интуиции и необходимой дедукции" [2: 123]. Поняття інтуїції у Р. Декарта є синонімом терміну "природне світло", яке гарантує пізнання істини як протилежність "надприродного світла" містики у схоластичній теорії пізнання. У третьому правилі для управління розумом Р. Декарт дає своє визначення інтуїції: "Под интуицией я подразумеваю не зыбкое свидетельство чувств и не обманчивое суждение неправильно слагающего воображения..." [3: 84], і далі пише, що інтуїція є свідчення ясного і уважного розуму. Інтуїція як спосіб отримання знань не вимагає від людського розуму ніяких зусиль. І таке розуміння істини настільки чітке й легке для усвідомлення, що не залишає місця для сумніву. А в шостому "Метафізичному розмислі" Р. Декарт принципово різниш між чуттєвою уявою і інтелектуальною інтуїцією пояснює на прикладі уяви трикутника і осмислення тисячокутника без усякої уяви. Інтуїція згідно міркувань Р. Декарта утворює лише висхідний пункт розмірковувань. Тому зупинятись на констатації лише дії інтуїції як елементу людського розуму Р. Декарт не міг, бо усвідомлював, що багато речей пізнаються завдяки постійному і безупинному руху думки суб'єкта. Тому і ввів у набір пізнавальних дій розуму також і дедукцію, якою пізнається все, що необхідно виводиться із інших достовірних відомих речей. Усі інші дії розуму, які прагне людське бажання застосувати в пізнанні, цілком марні.

Звісно, Р. Декарт здійснив наукову помилку, коли спробував поєднати механічно тілесну субстанцію людини з її розумною душею в організмі людини. Місцем єднання цих двох субстанцій сутності людини він визначив шишковидну залозу (епіфіз), яка начебто здатна своїми коливаннями впливати на "тваринних духів", на зміст відображення тілом і свідомістю об'єктивного світу. Такі міркування філософа з точки зору Л. Виготського були ненауковими, а мали ознаки містичності. Однак, І. Павлов зазначив, що Р. Декарт вперше в науковій думці описав схему безумовно-рефлексивних реакцій людського організму своїм тлумаченням так званих "тваринних духів" (дрібних частинок крові, що курсуючи по нервових каналах піднімаються до мозку і засвідчують реакцію-рух м'язів тіла тварини чи людини як відповідь на подразники). Подібне трактування (в категоріально-понятійному аспекті) фізіологічних процесів є дійсно науково примітивним, але методологічно вірним для подальшого розвитку сучасної фізіології вищої нервової діяльності людини.

Л. Виготський, підсумовуючи критичний огляд основних сучасних психологічних учень про мислення і мову визначає два основних положення, що притаманні проаналізованам зарубіжним течіям психологічної думки, одне з яких в контексті теми нашої статті представляє дослідницький інтерес. Мова йде про висновок, що "все эти учения рассматривают слово и его значение вне развития" [4: 267]. На думку Л. Виготського, відкриття непостійності, неконстантності, мінливості значень слів та їх розвитку є головним і основним науковим результатом роботи його колективу який дозволяє вивести експериментальну психологію із методологічного глухого кута, до якого привела довготривала інтелектуальна суперечка між представниками різних шкіл та зміна окремих напрямків сучасної психології. Встановлення мінливості значень стало можливим тоді, пише Л. Виготський, коли була визначена правильно природа самого значення слова [4: 288-289]. Природа значення розкривається через узагальнення, яке є основним компонентом змісту всякого слова, "ибо всякое слово уже обобщает" [4: 288].

Саме цей гносеологічний кут мав на увазі О. Лосев, коли зазначав, що всі терміни та ідеї сучасної філософії важко зрозуміти, якщо не брати до уваги їх історичне походження. На прикладі аналізу символу О. Лосев (мова йде про термін) розкриває динаміку зміни значення даного поняття від живого чуттєвого споглядання в символі до ступеня абстрактного мислення. "История символа поражает постоянным наличием в нем именно эти трех моментов: живого чувственного созерцания, абстрактного мышления и человеческой практики, переделывающей самое действительность" [5: 330]. Без діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей неможливо встановити, як живе безпосереднє споглядання дійсності /і мови/ стає абстрактним мисленням, а саме абстрактне мислення перетворюється в практичну діяльність, яка перетворює дійсність.

Символ є не просто знак тих чи інших предметів, він заключає в собі узагальнений принцип подальшого розгортання розміщеного в ньому смислового змісту, тобто значення. Звісно значення терміну "символ" в математиці наближається до поняття знака. Таке значення є лише частковим випадком прояву дії діалектичної теорії співвідношення одиничного і загального. Повного співпадання, відповідності одиничного і загального в кожному значенні слова, символі досягти неможливо. Існує неспівпадання фізичної і семантичної сторін мови, за одною і тою ж граматичною структурою може приховуватись різне духовне значення. Однак таке неспівпадання не тільки не виключає єдності фізичної і семантичної сторін мови, але з необхідністю передбачає цю єдність. Л. Виготський прийшов до висновку, що наша повсякденна мова ("життєвські поняття" – термін Л. Виготського) в силу притаманних їй змістовних коливань значень слів знаходиться в стані мінливої рівноваги "между идеалами математической и фантастической гармонии и в непрестанном движении, которое мы называем эволюцией" [6: 293]. Методологічним підґрунтям формулювання такого положення Л. Виготським, на нашу думку, виступили міркування Р. Декарта про специфіку математичного мислення. Тому Л. Виготський писав, що повна ліквідація невідповідності на користь загального, досягається лише по ту сторону мови та його навичок – в математиці. І першим, хто побачив в математиці мислення, похідне від мови, але таке, яке переборолو обмеженість мови, піднялося вище конкретики чуттєвості слова на ступінь узагальнення його значення, на думку Л. Виготського, був Р. Декарт.

Дійсно, в цьому аспекті наукової заслуги Р. Декарта перед нащадками Л. Виготський не помилявся. В епоху Нового часу природознавство не могло розвиватись без формалізації і пошукової діяльності своїх досягнень. Оскільки математика була сутністю формалізації знань ще в античну епоху, то математизація природознавства вже в епоху Нового часу була неможлива без прогресивного розвитку самої математики.

Визнаною є заслуга Р. Декарта в становленні сучасної алгебри введенням буквених символів, він позначив перемінні величини буквами латинського алфавіту x, y, z / Р. Декарт також розкрив зв'язок величини і функції, об'єднав алгебру і геометрію введенням системи прямолінійних координат. Сучасний український дослідник В. Баранов відзначає, що в літературі про Р. Декарта акцент робиться на впливі математичних ідей і методів на власне філософські погляди мислителя новочасної епохи. Він же наголошує, що вплив філософських поглядів Р. Декарта на побудову його математичних принципів наукового пізнання вивчено ще недостатньо [7: 121].

Для нас актуальним є сам факт визнання психологом Л. Виготським декартового принципу раціональності мислення як високого рівня узагальнення результатів чуттєвого пізнання. Р. Декарт розробив раціоналістичну методологію пізнання, яка не означала ігнорування чи недооцінки дослідного факту пізнання. Він досить схвально ставився до індуктивної методології Ф. Бекона. Але в основу свого методу пізнання Р. Декарт, користуючись і дослідно-індуктивним методом, поклав ідею вдосконалення аналітичного складу мислення, прийомів аналітичної пізнавальної діяльності, серед яких віддав перевагу дедуктивно-математичному способу отримання нових знань. Дедукцію він розумів як "загальну математику", ширше дедуктивного формально-логічного способу, притаманного традиційній аристотелівській логіці.

Важливим у концепції Л. Виготського є розуміння єдності життєвого і наукового поняття. Розвиток життєвого поняття, життєвого мислення на основі буденної мови досягає такого рівня, при якому дитина має змогу засвоїти наукове поняття і усвідомити його. "Ребенок должен дойти в спонтанных понятиях до того порога, за которым вообще становится возможным осознание" [8: 248]. Л. Виготський розглядає сам розвиток спонтанних, життєвих понять у часовому вимірі, в параметрах темпоральності розвитку мислення дитини. Осмислене пізнання дійсності появляється у дитини тоді, коли життя її життя і навколишнього соціального середовища "уложена в его сознании в рамки первичного обобщения "прежде и теперь" [8: 248]. Розвиток наукових понять у дитини починається у сфері усвідомлення довільності та продовжується далі, одночасно "проростаючи" у сферу особистісного життєвого досвіду "конкретної життєдіяльності". Діалектичність взаємозв'язку розвитку наукових цілерациональних понять, виразників цілерационального мислення і життєвих понять засвідчує, на думку Л. Виготського, актуальність відповідної зони найближчого розвитку дитини.

Різниця між споглядально-образним і логічним мислення полягає в тому, що ці види мислення дозволяють видалити суттєві властивості предметів. Образне мислення у своїх найпростіших формах проявляється вже в ранньому дитинстві при вирішенні обмеженого кола практичних життєвих завдань при застосуванні найпростіших засобів. Розвиток логічних форм мислення розпочинається із формування знакової функції свідомості. У процесі спілкування відбувається засвоєння вироблених людських понять, тобто знань про загальні та суттєві ознаки предметів і явищ дійсності, закріплених у словах. Поняття об'єднані між собою в логічно чіткі системи значень слів /знань/, що дозволяє із одного знання виводити інше і тим самим вирішувати пізнавальні задачі, не звертаючись

безпосередньо до реальних предметів чи явищ або їх образів. Виходить, що на загальній "драбині" психічного розвитку людини логічне мислення стоїть вище образного в тому розумінні, що дає можливість вирішувати більш широке коло пізнавальних завдань по досягненню істини. Р. Декарт вже наголошував, що потрібно продовжувати шукати істину при любых життєвих обставинах. Сам процес пошуку покаже досліднику всю важливість досягнення істини, бо підніме його на таку високу ступінь мудрості, приведе до такої досконалості життя і він отримає таке блаженство від цього, що буде також сприяти такому заняттю кожним. Р. Декарт допускає, що його метод може дати позитивний результат через декілька століть. Проте бажає своїм нападкам побачити щасливе завершення такої практики застосування того методу пізнання, який він розробив. Такий ґносеологічний оптимізм Р. Декарта частково виступив методологічною підставою розгортання Л. Виготським і його соратниками теорії соціально-історичного розвитку мислення і мови людини. Саме в цьому полягає інтелектуальна оптимістична єдність міркувань Л. Вернадського і Р. Декарта про долі людини в контексті розвитку її розуму. Відмінність в їх поглядах на розвиток пізнавальних здатностей людини засвідчується різними ступенями розвитку науки в цілому в XVII і XX ст., специфікою інтерпретації предметного поля їх дослідницьких інтересів, їх специфічною для кожного з них суб'єктивною рефлексією природи людського мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Декарт, Рене. Метафізичні розмисли / Пер. з фр. З. Борисюк та О. Жупанський. – К.: Юніверс, 2000. – 304 с.
2. Декарт, Рене. Разыскание истины посредством естественного света / Рене Декарт. Сочинения в 2-х т.: Пер. с лат. и франц. Т. 1. / Сост. ред. вступ. ст. В. В. Соколова. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
3. Декарт, Рене. Правила для руководства ума / Рене Декарт. Сочинения в 2-х т.; Пер с лат. и франц. Т. 1. / Сост. ред. в ст. В. В. Соколова. – М.: Мысль, 1989. – С. 84.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь // Лев Семенович Выготский. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное. (Собрание трудов). Текстологический комментарий И. В. Пешкова. – Издательство "Лабиринт". – М.: 2001. – С. 267.
5. Лосев А. Ф. Символ. // Хрестоматия по философии.: Учебное пособие. Изд. второе, перерабат. и дополн. – М.: "Проспект", 1997. – С. 327-336.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. // Лев Семенович Выготский. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное. (Собрание трудов). Текстологический комментарий И. В. Пешкова. – Издательство "Лабиринт". – М.: 2001. – С. 293.
7. Баранов В. ґносеологические основания алгебры Декарта. // Sententiae. – 2003/2004. – № 1-2 (VII-X). – С. 120-132.
8. Выготский Л. С. Мышление и речь. // Лев Семенович Выготский. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное. (Собрание трудов). Текстологический комментарий И. В. Пешкова. – Издательство "Лабиринт". – М.: 2001. – С. 248.

Матеріал надійшов до редакції 02.07. 2010 р.

Довгань А. А. Р. Декарт и Л. Выготский (продолжение картезианской традиции или ее отрицание).

В статье раскрывается степень влияния философской системы Р. Декарта на формирование взглядов Л. Выготского относительно развития сознания человека как проявления единства индивидуального познания и закономерного развития культуры общества. Осуществлен дополнительный анализ обеих систем с точки зрения настоящего времени и соответствующей философской позиции автора статьи.

Dovhan A. A. R. Decart and J. Vygotskyi (continuation of the cartesian tradition or its objection).

The article investigates the extent of influence of philosophical system of R. Decart on the shaping of the views of J. Vygotskyi concerning the development of human consciousness in historical process as manifestation of unity of individual cognition and general development of the culture of society. An additional analysis of both systems in terms of present and corresponding author's philosophical position is carried out.